

ظهير الدين محمد بابر ايجادياتيده تويوق ژانري نينگ تڪاملې

جميله ايتار

پوهنوال، اوزبېك تېلې و ادبياتي بولېمې، اجتماعي بېلېملر بېلېم اويې، جوزجان بېلېم يورتي، شبرغان، افغانستان.

<https://orcid.org/0009-0000-8948-7465> - jamila.eisar@ju.edu.af

(تاريخ دريافت: ۱۴۰۳/۴/۲۶ - تاريخ پذيرش: ۱۴۰۳/۶/۲۰)

قيسقرتمه

تويوق ژانري اوزبېك كلاسيك ادبياتيده گې قديمي شعري ژانرلردن بيرى بولسه ده، اونينگ علمي-نظري اساسلري و تاريخي ترقياتي ييترليچه اؤرگنيلمه گن. اينيقسه، ظهيرالدين محمد بابر، عليشېر نوايي و مولونا لطفې كېي ادبيلر نينگ اوشبو ژانر رواجيده گې حصه سي كم-دن-كم تحليل قىلينگن. مذكور تحقيق ايشي ژانر نينگ اوزبېك خاص خصوصيتلري و ادبي رواجلنيس باسقيچلريني انيقلاشگه قره تيلگن. اوشبو مقاله ده تويوق ژانري نينگ اؤرتنه گې كېليشى، تاريخي ترقياتي باسقيچلري، تدريجي تڪاملې و اوزبېك كلاسيك ادبياتي نماينده لري اينيقسه بابر دن آلدېنگي شاعر و ادبيات شناس لرنينگ تويوق ژانري تڪاملې بؤليده توتگن اؤرينلري و اولردن سؤنگ بابر نينگ مذكور ژانرنينگ نظري فكرلر بيلن باييشي و شعري مضمون جھتدن رواجلنيسي اوچون قوشگن اونيملي حصه سي حقيده به تفصيل توختب اؤتيلگن. تحقيق نينگ اساسي مقصدي بابر نينگ تويوق ژانري تڪامليده علمي-نظري و عملي رؤليني تحليل قىليشدن عبارت. شونينگدېك، عليشېر نوايي و مولونا لطفې كېي شاعرلر نينگ تويوقنى رواجلنيتريشگه قوشگن حصه سي و بو ژانر نينگ اوزبېك ادبياتيده گې اؤرنيني انيقلاشگه هم حركت قىلينگن. تېكشير ووده اساساً كتبخانه اي تحقيق اصوليدن فايده لنيلگن بؤليب، قياسي، تحليلي مېتودلر قوللنيلگن. اوشبو اصوللر ادبي منبعلرني، نظري قره شلرني اؤرگنيس و مذكور شاعرلر شعرلريني تققاسلاشده قوللنيلگن. اوشبو تحقيق يوزيدن ايتيش ممكن كه بابر تويوق نينگ ينگي شعري شكللرني يره ته دي. ژانر نينگ موضوع دايره سيني كېنگه ييتيريب، ينگي مضمونلر بيلن بايسته دي و اونينگ رواجلنيسيگه ينگي يؤل آچدى. خلاصه قىليب ايتسك، نوايي بيرينچي بؤليب ادبيات نظريه چيسي صفتيده تويوق حقيده نظري قره شلرني بيان قىلگن بولسه ده؛ بابر اؤزى نينگ عروض رساله سيده مذكور ژانرنينگ علمي-نظري نظريه لر بيلن باييشيگه حصه قوشه دي. بوندن تشقري اوزبېك ادبياتيني اؤزى نينگ ينگي تويوقلري و تويوق ينگي خيللرني يره تيش بيلن ينه ده اؤسيب باريشيگه سبب بؤله دي.

آچر سؤزلر: تجنيس، تويوق، رمل بحري، عروض، قافيه، وزن.

The development of the Tuyuq genre in the works of Zahiruddin Mohammad Babur

Jamila EISAR

Associate Prof. Department of Uzbek Language and Literature, Faculty of Social Science, Jawzjan University, Sheberghan, Afghanistan.

jamila.eisar@ju.edu.af - <https://orcid.org/0009-0000-8948-7465>

(Received: 16/7/2024 - Accepted: 10/09/2024)

Abstract

The Tuyuq genre, one of the oldest poetic genres in Uzbek classical literature, has not been sufficiently studied in terms of its theoretical foundations and historical Evolution. Notably, the contributions of such literary devices as Zahiriddin Muhammad Babur, Alisher Navoiy, and Mavlana Lutfi to the evolution of this genre have been inadequately analyzed. This research focuses on identifying the distinctive features of the Tuyuq genre and its stages of literary development. The paper examines the emergence of the Tuyuq genre, its historical developmental phases, gradual evolution, and the roles played by predecessors of Babur, particularly poets and literary scholars before him, in advancing this genre. It also discusses in detail Babur's significant contributions to enriching the genre with theoretical insights and developing its poetic content. The primary objective of the study is to analyze Babur's scientific, theoretical, and practical roles in the evolution of the Tuyuq genre. Additionally, the research aims to explore the contributions of poets such as Alisher Navoiy and Mavlana Lutfi in advancing the genre and determining its place in Uzbek literature. The research primarily employs library-based investigative methods, utilizing comparative and analytical approaches. These methods are applied to study literary sources, theoretical perspectives, and comparative analyses of the poetry of the mentioned poets. The findings of the research suggest that Babur created new poetic forms within the Tuyuq genre, expanded its thematic scope, enriched it with new subjects, and opened new paths for its development. In summary, while Navoiy was the first to articulate theoretical perspectives on Tuyuq as a literary theorist, Babur, in his "Aruz Risolasi", contributed significantly to enriching the genre with scientific and theoretical insights. Furthermore, Babur's creation of new forms and styles of Tuyuq played a pivotal role in the continuous growth of Uzbek literature.

Keywords: Tajnis, Tuyuq, Ramal Meter, Aruz, Rhyme, Meter.

کیریش

تویوق تورکي خلقلر ادبیاتی، جمله دن، اؤزبک ادبیاتیده شکللنگن شعرى ژانر سنهله دی. بو شعري ژانر ادبی جريان ترقیاتی دوامیده اؤسیب رواجلیب بارگن و اونینگ رواجیده لطفی و نوایی نینگ خدمتلیرنی انکار ایتیپ بؤلمه گنی کبی، ظهیرالدین محمد بابر نینگ هم کتّه حصه قوشگینی اعتراف قیلش لازم. بو مقاله ده تویوق ژانری نینگ اورتگه کبلیشی و لطفی، نوایی و بابر ایجادیاتی ده گنی ترقیاتی و اوزیگه خاص ترقیات باسقیچلری اساسی مسأله نی تشکیل بیره دی.

بابر ایجادیده تویوق ژانری نینگ تکاملینی اؤرگنیش، اوشبو ژانر نینگ تاریخی رواجلیشی و بدیعی شکللیش پروسه سینی یخشیراق توشونیشگه یاردم بریشی بیلن، بو ژانر نینگ بابر اثرلریده قندهی رواجلنگینی انیقلاشگه هم امکان یره ته دی، شونینگدکک بو تحقیق ایشی آرقه لی ژانر نینگ اؤزیگه خاص خصوصیتلری بیلن تانییش ممکن.

الته، بیز بو تېکشیر ووده، بابر ایجادیاتیده تویوق ژانری قندهی رواجلنگن و بو تکامل جریانی قندهی کپچگن؟ اوشبو ژانر نینگ شکلی، مضمونی و بدیعی خصوصیتلری قندهی اؤزگیشلرگه دوچ کپلگن؟ کبی سواللریگه جواب تاپیشگه حرکت قیلمیز.

حاضرگی ادبیات شناسلیگیمیزده تویوق ژانری حقیده هم ایریم علمی مقاله لر یازیلگن. افغانستانده یازیلگن مقاله لر جمله سیدن دوکتور شفیه یارقین نینگ تویوق حقیده گنی مقاله سی، و کمینه نینگ «تویوق و رباعی ژانرلری نینگ مقایسه سی» عنوانی مقاله لردن آت توتیش ممکن. بو مقاله لرده عموماً تویوق ژانری نینگ کبلیب چیقیشی و ترقیات باسقیچلری و مخصوص شعري طلبلری حقیده سؤز یوریتیلگن بؤله ده؛ لېکن بابر تویوقلری و بابر نینگ تویوق ژانری تکاملی تۇغری سیده قۇشگن حصه سی حقیده علیحده تۇختب اؤتیلمه گن.

بو تحقیق ایشی اوچون مخصوصاً بابر نینگ عروض رساله سی و شعري دیوانی اثرلری اساس قیلپ آلینگن. موضوعنی تحلیل و تجزیه قیلشده کتبخانه ای اصول و توصیفی-تحلیلی و مقایسه-میتودلردن فایده لنیلگن. شونی هم ایتیش کپره ک که، ظهیرالدین محمد بابر شعریته علیشپر نوایی و مولانا لطفی نی اؤزیگه غایبانه استاذ دېب بیلگن، اونینگ اثرلریدن تأثیرلنپ بې تکرار و گؤزل شعرلر یره تگن. شونی انابتگه آلگن حالده، شاعر شعرلریده گنی مهارت و ینگیلنیش تمایللرینی بېلگیشده، اثرلرینی نوایی و لطفی میراثی بیلن قیاساً تلغین ایتیشگه حرکت قیلندی.

تویوق ژانری نینگ لطفی، نوایی و بابر اثرلریده گنی اؤزگیشلرینی اؤرگنیش و تحلیل قیلش؛ لطفی و نوایی اثرلریده گنی دستلېکی اؤزگیشلر بیلن بابر اثریده گنی اؤزگیشلرینی تقاسلش؛ بابر

نینگ تویوق ژانریده شکل و مضمون بویچه کیریتگن ینگیلیکلرینی تحلیل قیلش؛ تویوق ژانری نینگ اؤزبک ادبیاتی نینگ رواجلیشیگه بؤلگن تأثیرینی اؤرگیش تحقیق هدفلرینی تشکیل بیره‌دی.

اوشبو تحقیق بابر شعریتیده تویوق ژانری نینگ رواجلیشینی اؤرگیشگه قره‌تیلگن و ایکته اساسی بؤلیم تویوق ژانری نینگ ظهیرالدین محمد بابر دین آلدینگی ترقیات باسقیچلری و تویوق نینگ ظهیرالدین محمد بابر ایجادیاتی ده‌گی ترقیاتی گه اجره‌تیلگن. بیرینچی بؤلیمده، تویوق ژانری نینگ اؤرتگه کبلیشی و لطفی و نوایی اثرلریده‌گی کپنکی ترقیاتی اؤرگنیلهدی. ایکینچی بؤلیمده اېسه، بابر اثرلریده تویوق نینگ اساسی اؤزگیشلری بدیعی و نظری جهتدن اؤرگنیلهدی. اوشبو تقسیمات تویوق ژانری نینگ ادبیات تاریخیده‌گی ترقیات باسقیچلرینی نظرده توتگه حالده عملگه آشیریلگن و اینیقسه، نوایی، لطفی و بابر تویوقلری اؤرتسیده‌گی اساسی فرقارنی کؤرسه‌تیب بیره‌دی. ایکینچی بؤلیم اساسی مقصدنی تاشیگنلیگی و بابر نینگ اوشبو ژانرده کؤپل ینگیلیکلر یره‌تگنلیگی نی عکس اېتیرگینی نظرده توتگن حالده کتّه‌راق اورین اجره‌تیلگن.

الف: تویوق ژانری نینگ ظهیرالدین محمد بابر دین آلدینگی ترقیات باسقیچلری

تورکی خلقلر شعریتی نینگ اېنگ قدیمگی فورمی حسابلنمیش تویوق تور تورت مصرعلی شعر بؤلیم، عروض وزنیگه تابع حالده تجنیس قافیله‌لی قیلیب یازیلهدی. بیرینچی تویوق ۱۴-عصر - شاعری قاضی برهان الدین سیواسی گه تعلقلی (ایشانچ و کوھکن، ۱۳۷۴، ص. ۹۱)؛ لېکن بو کیشی دن بیرارته شعری نمونه هم ییزگجه یتیب کېلمه‌گن.

بابر و نوایی دن آلدین اېنگ کؤپ تویوق یازگن شاعر مولانا لطفی هروی بؤلگن. بیز نینگ کوزه‌تیشیمیزچه، لطفی دېوانیده ۲۰ گه یقین تویوق جایلشگن. شکل جهتدن آلیب قره‌گنده، لطفی تویوقلری نینگ همه‌سی اوچ مصرعسی قافیله‌لی قیلیب یازیلگن؛ لېکن مضمونگه اعتبار قره‌ته‌دیگن بؤلسک، مذکور تویوقلرده ایللیق عاشقانه مناسبتلر، صاف و بی‌غبار عشق سېزگی و کپچیمه‌لری ترنم اېتیلگینی کؤره‌میز:

کؤزیاشیم توپراق ایله گر قاتله	کېلمگه‌یمېن جبریدین حققا، تيله
غمزه‌سی اؤلتیردی-یو، اول بېخبر	مېن اگر اؤلسم نې غم اول قاتله
	(لطفی هروی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴۹).

تویوق ژانریدە تجنیس صنعتینی قۇللش اونینگ اساسی شرطلری دن بیرى سنه لگن . تجنیس اېسه لغتدە بیران نرسە بیلن اۇخشش بۇلماق دور . اصطلاح دە اېسه ایکی یاکە اوندن آرتیق سۆز نینگ نوع و تورلری کۆرینیشلردن بیریدە بیر-بیریگە اۇخشەماق دور (Husayniy, 1981, p. 21).

لطفی ، تویوقلریدە تجنیسلی سۆزلرنی قۇللپ ، گۆزەل معنالردە سۆز اۇیینیدەگی مهارتینی نمایش بېریش بیلن بیرگە ، چیراییلی و نفیس اۇخشەتیشلرنی کتە مهارت بیلن قۇللیدی . جملەدن ، یارنینگ قاشینی لاجوردی طاققە ، حسنینی باققە ، شیرین سۆزلیگینی طوطی و بلبلگە ، یوزی نینگ یاروغلیگینی قویاشگە ، آغزینی پستەگە ، قۇلی نینگ خینا بیلن قیزیلیگینی قانگە ، یار هجرینی ساووق قیش فصلیگە ، اۆز کۈنگلینی شیشەگە ، غمینی تاشگە ، تەسینی قیلگە ، قامتی اېگیلگنلیگینی یایگە نسبت بېردی .

ایتیب اۇتیلگن اۇخشەتیشلر بیلن بیرگە ، لطفی تویوقلریدە استعارە صنعتیگە هم مراجعت قیلینگینی کۆرەمیز . جملەدن ، شاعر نینگ یار اۆرنیدە آی سۆزینی ، دنیا اۆرنیدە چرخنی ایشلەنگنی بونگە دلیل بۇلە آلەدی .

شو بیلن بیرگە ، لطفی تویوقلریدە ندا صنعتی ، تضاد ، تناسب ، مجاز و باشقە بدیعی سۆز واسطەلرینی هم اوچرەتیش ممکن .

بوندن تشقیری شاعر نینگ تویوقلری افادە نینگ سادە و صمیمیلیگی ، کېچیمەلرنینگ کوچیلیگی و مضمون نینگ تېرەنلیگی بیلن هم کیشیلرنی حیرتدە قالدیرەدی :

باغ حسنونگدین گلې گر تېرگه مېن	باش اگر بارسه بو يۇلدە ، تېرگه مېن
آی يوزونگنی کونگە اۇخشەتن اوچون	غرق بۇلمیشمېن اوياتدين تېرگه مېن

(لطفی هروی ، ۱۳۹۹ ، ص . ۳۵۰).

لطفی ایجادیدن فقط گینه اوچ مصرعسی تجنیسلی قافیەلنگن تویوقلر اۆرین آلگن بۇلسە ؛ نوایی ایجادی آرقەلی تویوق نینگ ینگى بیر شکلی یعنی جُفت مصرعلری قافیەلنگن تویوق ژانر خیللریگە آرتەدی :

وه ، قچانغه تېگرو عشقینگ کاجیدین	کۆزومه هر لحظه اؤت چاقیلغوسی
بس دورور کۈنگلومه عشقینگ ، یاقمه اؤت	کیم ، حرارت اول هم اؤتچا قیلغوسی

(Навоий, 2011, p. 598).

نوایی بیرینچی بۇلیب ادبیات نظریە چیسى صفتیدە تویوق ژانری تۇغریسیدە نظری فکرلرینی بیان اېتیب ، تورکی شعریتی نینگ مهم بیر شعری ژانری صفتیدە تیشیتیریب اۆتەدی . جملەدن ، او

«مېزان الاوزان» ده تويوق حقيده بوندهی دپیدی: «...بیرسی «تويوغ» دورکیم، ایکی یتقه مقرر دور و سعی قیلورلرکیم، تجنیس ایتیلغهی و اول وزن رمل مسدس مقصور دور، مونداق کیم: تويوغ

یا رب، اول شهد و شکر یا لب دورور؟
 فاعلاتن فاعلاتن فاعلان
 یا مگر شهد و شکر یا لب دورور؟
 فاعلاتن فاعلاتن فاعلان
 غمزہ اوقین قاشیغہ یا لب دورور
 (نوابی، ۱۳۷۲، ص. ۵۶).

نوابی «محاکمة اللغتين» اثریده هم، تويوق حقيده فکرلرینی دوام اېتیره دی: «و بو ایکی بیت که، تجنیس تامدور، هم تورک شعراسی خاصه سیدورکه، سارتده یوقتور و مونى تويوغ دېرلر. و مونینگ تعریفین «مېزان الاوزان» آتلیغ عروضغه بیتلیبدور، انده قیللیبدور» (نوابی، ۱۳۸۸، ص. ۱۹).

نوابی که کھلب، تويوق ژانری مضمون و بدیعی صنعتلرینک تکاملی جهتدن هم یوقاری موقعه کؤتربیلدی. اگرده نوابی دن آلدین یارینک گؤزه للیگی صفتی، اونینگ تاش یوره کلیگی، عاشقنه نسبتاً جفاکارلیگی و عشقی کېچیمه لر افاده سی تويوق ژانری مضمونینی تشکیل اېتسه ده، لېکن نوابیدن باشلې، عشقی مسأله لر قطاریگه، رندانه کیفیتلر، زاهدنی قاره لش، چرخ و هجراندن شکایت ماتیفلری همده ساقی، می، زاهد سیمالری قوشیلیب باردی، مثال اوچون:

جور اوقین جانیمغه ساقی یازمه دی
 کلک قدرت سبز خطلر عشقیدین
 وصل جامیدین خماریم یازمه دی
 اوزگه ایش آلیمغه گویا یازمه دی
 (Навоий, 2011, p. 596).

با وجود اول یوز ابرور گلگونه سیز
 یوز فیزیللیق یوقتووور، ای اهل زهد
 کیم کؤرینور آلیده گل گونه سیز
 تاکه منکرسیز می گلگونه سیز
 (Навоий, 2011, p. 597).

چرخ تارتیب خنجر هجران بو تون
 تونگه باریب بیزنی بیحال ایله دینک
 قویمه دی بیر ذره بغریمنی بوتون
 نی بلالیغ یېر اېمیش یارب بو تون
 (Навоий, 2011, p. 597).

نوابی تو یوقلریدہ بدیع سؤز واسطہ لرینی قۇللر اېکن، کۇپراق تجاھل عارفانہ، کنایہ، تشخیص، تکریر، تشبیہ، تضاد، تلمیح و باشقہ شعری صنعتلر، شو ییلن بیرگہ خلق عبارہ و تعبیرلری دقتیمیزی تارتەدی.

کنایہ و تشخیص:

قیلمەدی اول ترک، آخر بارماغین
عقل حیرت قیلدی، تیشلب بارماغین
(Навоий, 2011, p. 598).

نېچە دەدیم، اول صنمغه بارماغین
مونچه هم خودرايلىغ کؤرگزدی اول

تلمیح:

اویلە کیم، بارمس بو یان یاشیم مېنینگ
گر خود اؤلسە خضرچە یاشیم مېنینگ
(Навоий, 2011, p. 598).

نقش توشمیش کوزده اول یاشیم مېنینگ
کامیم آلماقدور حبیبیمدین ییراق

تشبیہ:

یۇق خبر اول سرو گل رخساریدین
قامتیدین سرو، گل رخساریدین
(Навоий, 2011, p. 597).

اؤتکەلی اول سرو گلرخساریدین
هجریدین باغ ایچره بېرور یادیمه

کوزومه هر لحظه اؤت چاقیلغوسی
کیم، حرارت اول هم اؤتچە قیلغوسی
(Навоий, 2011, p. 598).

وه، قچانغه تېگرو عشقینگ کاجیدین
بس دورور کؤنگلومده عشقینگ، یاقمه اؤت

تضاد:

قیلدی قان کؤنگلوم ایچین هم، تاشیدېک
کؤز یاشیم نینگ لعل و درین تاشیدېک
(Навоий, 2011, p. 598).

یاغدی جورینگ اؤقی، هجرینگ تاشیدېک
ساقچه لی ماهیم ایاغیغه سپهر

تجاهل عارفانه و تکریر:

یا رب، اول شهد و شکر یا لب دورور؟
جانیمه پیوسته ناوک آتقالی
یا مگر شهد و شکر یا لب دورور؟
غمزه اوقین قاشیغه یا لب دورور
(Навоий, 2011, p. 596).

خلق عباره سی:

یا قاشینگدین نهچه بیر اوق کؤز توته ی
نهچه کورگچ اؤزگه مهوشلر قاشین
اؤت که اوتروسیغه انینگ کؤز توته ی
ینگى آی کورگن کیشیدېک کؤز توته ی
(Навоий, 2011, p. 596).

ب: تویوق نینگ ظهیرالدین محمد بابر ایجادیاتی ده گی ترقیاتی

ادیاتشناس صفتیده ظهیرالدین محمد بابر هم تویوق ژانرینی تورکی شعریت نینگ مهم شکللیردن بیرى حسابله گن حالده، عروض رساله سیده بونده ی علمی نظری فکر بیلدیره دی: «...تورک فصحاسی هم بو وزنغه حدی معین مقرر قلیب ایکی بیت ایتیتورلر، «تویوق» قه موسمدور. بو وزنلر مغول خانلری بيله تورک سلاطینی نینگ مجالسیده «تویوق» نینگ کوب اشتھاری بار اېکندور. هر کیشیگه ایاق دوری بیتگنده مناسب حال «تویوق» نی تقسیم قلیبدورلر اېکندور. «تویوق» نهچه نوع دور:

بیری اول کیم هر اوچ قافیه ده تجنیس رعایت قیلورلر نهچوک کیم:

نویایی:

لعلدین جانیمغه اؤتلر یاقیلور
مین وفاسی وعده سیدین شادمین
قاشی قدیمنی جفادین یا قیلور
اول وفا بیلمان که قیلمس یا قیلور...
ینه بیر اول کیم قطعه دېک بورونغی بیت نینگ اولغی مصرعیده قافیه رعایت قیلمه ی،
بیتلر نینگ قافیه سیده تجنیس کپلتورورلر نهچوک کیم:

...بیر پری عشقیده مین دېوانه نی
بیر قدح اول گلنی خندان ایله دی
ای کی ایسترسین، کلب گلخن ده کؤر
ای کونگول نظاره قیل گل خنده کؤر...

ینە بیرى اول کیم تجنیس رعایت قیلمەى، اوچ قافیە بیلە ایتورلر، نېچوک کیم:

اېگمە قاش و یخشی پرچم دور سنگه راست قد و زلف پرخم دور سنگه
چون بو ینگلیغ دور سنگه خیل و حشم خۇبلوق ملکی مسلم دور سنگه

ینە بیرى اول کیم تجنیس رعایت قیلمەى ایکی قافیە بیلە ایتورلر، نېچوک کیم:

بو ولایتقە مقید بۆلمە غیل کپل خراسان جانبیغە عزم قیل
گر بارور بۆلسنگ ابرورمەن هم رینگ ور توررسەن مەن بارورمەن جزم قیل

تویوقدە ینە بیر نېچە نوع خاطرغە یتیتورکیم هېچ یردە کۆرولمە یدور. بیرى اول کیم هر
تۆرت قافیەدە تجنیس رعایت قیلینیبتور، نېچوک کیم:

وصلدین سۆز دېرگە یوق، یارا منگە هجررا رحم ایلە گېل، یارا منگە
اوقونگ اېتتى کۆپ یامان، یارا منگە مرهم لطفونگ بیلە یارا منگە

ینە بیرى اول کیم اوچ یردە تجنیس ردیف اؤرنیدە بۆلۈبتور، تجنیس دین یوقاری دغى قافیە
رعایت قیلینیبتور، نېچوک کیم:

مهرکیم کۆککە قیلور آهنگ تانگ آلیدە بۆلسە اېمس بېرنگ تانگ
خالى و ایکی لیدېک بۆلمە غەى هندو ار کپلتورسە شکر تنگ تانگ

ینە بیرى اول کیم، تجنیس دین بورون اوچ یردە حاجب رعایت قیلینیبتور، نېچوک کیم:

نې بلا بییک تورور دولت باغى کۆه غمى نې بیلور دولت باغى
همتى توت دغى دولت ایستە گیل همتىنگ بۆلسە بۆلور دولت باغى...»
(Бобур, 1971, p. 160).

کۆرینیشیچە، بابر توپوق حقیدە هر تامانلەمە تۇختب، اونینگ موضوعی کینگ و خیلە-
خیل اېکینگە اشاره بیلدیریب، ژانرینگ شعری شکللیگە تیەنگن حالده، نولرینی بېلگیلە یدى.

بابرینگ عروض رسالە سیدن کپلتیریلگن اقتباسگە دقت قیلسک، توپوق نولرینی سنەگندە،
بېش نوعینی اؤز توپوقلریدن مثال صفتیدە کۆرسە تیە اۆتە دى. یعنی، بابر توپوق شکللیگە
اؤزی اختراع قیلگن قوییدەگی نولرینی قۇشیب، ژانرینگ کپینگى ترقیاتیکە اؤز اولوشینی

قوشه‌دی:

- ✓ تۇرت مصرعسى تجنىسلى قافىه‌لنگن تويوق؛
- ✓ قافىه‌سى تجنىس سىز بۇلىب، ردیفیده تجنىس قۇللنگن تويوق؛
- ✓ اوچ مصرعسى قافىه‌لىب، تجنىس قۇللنمەگن تويوقلر؛
- ✓ قطعەدېك جۇفت مصرعلرى قافىه‌لىب، تجنىس قۇللنمەگن تويوقلر؛
- ✓ اوچ مصرعسى تجنىسلى قافىه‌لىب، لېكن قافىه‌دن آلدین حاجب كېلتىرىلگن تويوق.

بو بېش نوعدن تشقرى، سلفلرى، اينىقسە، لطفى و نوابى تامانىدن قۇللنگن ايگى تور (اوچ مصرعسى تجنىسلى قافىه‌لنگن و قطعەگە اۇخشب ايگى مصرعسى تجنىسلى قافىه‌لنگن تويوقلر) دە هم تويوق نینگ گۈزەل نمونەلرىنى يره تيشگە موفق بۇلەدى:

سېن كىبى بىر دلربانى بىلمەنم	عاشق صادق كە دېرلر، بىل مەنم
قىل تصور كۈز ياشىمنى بىر تىنگىز	اۈزگە عاشق اشكى يىنگلىغ بىلمە نەم
	(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۲).

قىلمسە اول آى نظر منگا نې تانگ	تېنگرى طالع چون منگە ياراتمەدى
اۋقى يارار اېردى كۈنگلوم دردېغە	نېتەيىن كۈنگلوم اوچون يار آتمادى
	(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۳).

بابر هم تويوق ژانرى موضوع دايره‌سى نینگ يەنە دە كېنگىشى خصوصىدە اۈز حصە سىنى قۇشەدى. جملەدن حسب حال و اخلاقي-تعليمي موضوعلرىنى اونىنگ تويوقلرىدە اوچرە تيش ممكن. مثال اوچون غربت المىنى چېككن، عمر بۇيى وطنىنى قۇمسەگن شاعر، باشقە ژانردەگى شعرلرى كىبى تويوقدە هم اونگە اشاره قىلەدى:

جانغە سالدى دەر غربت نارىنى	كۈز ياشىم بۇلدى مغل نىنگ نارىنى
بو ارادە مېن دېگندېك بۇلمەسە	كۈزلەى ايسىق كۇل و اندىن نارىنى
	(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۳).

كېلتىرىلگن تويوقدە «نارىنى» سۈزى تجنىس صفتىدە قۇللنگن. بىرىنچى مصرعە نارى آلاونىنگ اېگەلىك آلگن شكلى، ايكىنچى مصرعە نارىن (بېمك نىنگ نامى) نىنگ اېگەلىك آلگنى، اوچىنچى مصرعە اوزاق و آليس معنالرىنى افادەلەيدى.

کابل و غزنی اہلیگە ایتینگیز بیزگە بیر اہمدی خوشاب و بہرہ دور
قۋی سیریغہ بارسنگیزکیم ملک و مال بیزگە موندە حق تعالی بہرہ دور
(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۴).

بیرینچی مصرعدە «بہرہ دور» سۆزیدە «دیر» قۇشیمچە بۇلیب، «بہرہ» جای نینگ نامینی،
ایکینچی مصرعدە بہرماق فعلینی افادەلەیدى.

بابر تویوقلری آرسیدە اجتماعی-اخلاقی موضوعدە یازیلگن تویوقلر ہم کۆزگە تشلەندى:

کیم کہ مبطل اہتر اول یاتیشینی سیندورورلر باشینی یا تیشینی
نہگہ کہ اۋز ایشینی ترک اہتیبان ہرزہ گرد اۋلوب اہتر یات ایشینی
(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۴).

بو تویوقدە «یاتیشینی» سۆزی تجنیس بۇلیب، بیرینچی مصرعدە «یاتیش» فعلی، ایکینچی
مصرعدە «یا» قۇشیمچە سی و «تیش»، اوچینچی مصرعدە «یات» و «ایش» معنالیردە
قۇللانگیلگینی انگلەندى. کەلتیریلگن اقتباسلردن، بابرنینگ تجنیس قۇللشە کتہ مہارت اہگہ سی
بۇلگنلیگی و قۇلی اوستونلیگیدن دلالت بہرہ دى. بو تویوق مضمونی ہم اہنگ مہم اخلاقی-
معرفی ادبیات نینگ مرکزیدە تورگن دییشگہ توغری کەلەدۇ. مبطل عربچە سۆز بۇلیب، بوزوق
معناسینی انگلەتەدۇ. تویوقنی تحلیل قیلماقچی بۇلسک، اجتماعدە اۋتیریش-توریش و یاتیشگہ
دقت قیلەدیکن یا کہ یاتیش-توریشی بوزوق بۇلگن کیشی نینگ باشی یا تیشینی سیندیرەدیلر.
نہگہ کہ او اۋز انسانلیک ایشینی ترک اہتیب، افلاسلیب یا کہ یرە مسلیب یات یا کہ حیوانلرچە
عمل قیلگن کیشی بۇلەدۇ.

بابر ہم تویوقلریدە بدیعی مہارتی و شعریتدەگی اقتدارینی یقال کۆرسەتیش اوچون یەترلیچە
بدیعی سۆز واسطەلریدن فایدەلنگن.

تشبیہ شعریتدە جودە ہم معمول صنعت. اونینگ بدیعی قیمتی قندە ی قیلیب ایشلەتیلیشی و
بکر و ینگیلیگی و بۇلمسلیگیگہ باغلیق. بابرنینگ قوییدەگی تویوغیدە کەلتیریلگن تشبیہلرنی
کۆزدن کەچیرەمیز:

جانغہ سالدی دہر غربت نارینی کۆزیاشیم بۇلدى مغل نینگ نارینی
بو ارادە مہن دہگندہک بۇلمەسہ کۆزلە ی ایسیق کؤل و اندین نارینی
(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۳).

غربت و وطن‌دند اوزاقلېك نار (آلاو)گه و كوزياشې اېسه، مغل نېنگ نارېنگه اؤخشه تېلماقده. هجر ياكه غربت شاعرلر تامانېدن آلاوگه اؤخشه تېلگن بولسه ده؛ لېكن شاعر نېنگ كوزياشېنى مغل نارېنگه اؤخشتېش، اؤزى نېنگ تفكر دېنگيزېدن حاصل بولگن دردانه تشبېه دېر.

اؤخشه گن اؤخشه تېلگن گه افضل قوېلگن تشبېه تفضېلى تشبېه دېلر اېكن (Xoҗияхмедов, 2001, p. 29). شو بېلن بېرگه بابرنېنگ بو توپوغى آرتېر مه تشبېه اساسېده يازېلگنلېگى دقېمېزنى تارته دى:

مهر كېم، كوككه قېلور آهنگ تانگ آلىده بولسه، اېمس بېرنگ تانگ
خالى و اېكى لېدېك بولمه غه هندو ار كېلتورسه شكر تگ-تانگ
(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۱).

مضمونى: كوككه تانگ آتېش آهنگېنى قېلگن قوياش، اونېنگ آلدېده بېرنگ ياكه نورسېز كورېنر دېك بولسه، عجبلىرلى اېمس. هندو تېگ-تېگ شكر كېلتېرسه ده، اونېنگ خالى و اېكى لېدېك بوله آلمه دى.

شاعر بېرىنچى بېتده يارنېنگ يوزېنى قوياشگه اؤخشتگن؛ لېكن اونېنگ نورېخشلىگېنى اوستون قوېب آرتېر مه تشبېه نى حاصل قېلگن. شونېنگدېك، اېكېنچى بېتده خال و لېنى ذكر قېلېب، اؤخشه تېلگنلر يعنى هندو و شكرنى كېن كېلتېرگنې جهتدن لف و نشر-اساسېده قورېلگن ملفوف تشبېه نى قوللگن. بو بېلن بېرگه، يارنېنگ لې چوچوكلىكده و خالى قاره لېكده هندودن يوقارى قوېلىشى سېبلى آرتېر مه تشبېه گه مراجعت قېلېگن.

جنس داش سؤزلرنى شاعر تامانېدن بېر بېتده كېلتېرىشى تجنېس دېب اته له دى (Is'hoqov, 2015, p. 78). توپوقده تجنېسنى رعايه قېلىش ژانرنېنگ طلبېدن كېلېب چېكرن، لېكن اېكى اؤرىنده تجنېس كېلتېرىش-چى؟ بو اېسه شاعر نېنگ بديعى مهارتى و استعدادى نېنگ نهايت درجه ده يوكسكلىگېدن درك بېره دى:

عشق اهلى عشق دردېنى تېنېنگ كۆپ ياماندور، درد عشقېدىن تېنېنگ
هر نېچه كوزوم آچ اېرسه، كوز تويار گر آچېلسه سېمدېك نازك تېنېنگ
(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۱).

مضمونى: عشق اهلى عشق دردى بېلن تېنېشېنگ، عشق دردى كۆپ يامان بولگنې طفېلى، بؤيونيگېزگه آلمېنگ. قېچه لېك كوزېم آچ بولگنده هم، سېنېنگ كوموشدېك نازك بدنېنگ آچېلگنې سرى تويه دى. كورېنېشېچه، مذكور توپوق نېنگ اوچ مصرعسى تجنېسلى قافيه لېگن

بۇلىب، بوندن تشقۇرى اوچىنچى مصرىعدە گى «آچ» سۇزى يىمەك گىمەگن، قارنى آچ معناسىنى يىلدىرسە، تۇرتىنچى مصرىعدە آچماق فعلى نىنگ مېھوللىك نىسبىتىنى انگلەتەدى.

بابر تويوقلرى قطارىدە باشقە كىچىك ژانردە يازىلگن شعرلرى كى تىضاد صنعتىگە كۆپ مراحەت قىلىنگن:

يۇقتورور نازىنگىدىن آزارى منگە ناز اگر قىلسىنگ منگە مطلوب دور
خواه كۆرسىت لطف و خواهى جور قىل هر نې واقع بۇلسە سېندىن خوب دور
(بابر، ۱۳۸۷، ص. ۳۵۳).

يىرىنچى و اىكىنچى مصرىعلرى آزار و ناز يىر-يىرىگە ضد قۇيىلگن. شونىنگدېك اوچىنچى و تۇرتىنچى مصرىعلردە، لطف و جور قرەمە-قرشى معنالىرى افادەلەيدى. دېمەك، مذكور تويوقى تىضاد اساسىدە يىرەتلىگن دېيىشكە توغرى كېلەدى. ھمدە ناز سۇزى يىرىنچى يىتدە اىگى اۇرىندە قىترىلگنى اوچون تكرر صنعتىنى حاصل قىلگن.

سونگىچ

ظھیرالدین محمد بابر ادبیات شناس، رسالتی و یوکسک استعداد اېگەسى بۇلگن شاعر صفتیدە، لطفی و نواىی قالدیرگن عنعنەلر اساسیدە تویوق ژانرىنى تەکامللشتیرەدى. او بو ژانرىنى نەققۇ آلدىندىن موجود بۇلگن تورلرىنى رواجلنتیرەدى، بلكە، شعری شەكل جەھتدىن ینگى خىللرىنى يىرەتەدى. او بو ژانرىنگ موضوع دائىرەسىنى ھم كېنگەيتیرەدى. و ینگى مضمونلر بىلن بايىتىب، كېنگى ترقیات يۇلىنى بېلگىلەپ بېرەدى.

شو بىلن بىرگە بابر ادبیات نظریەچىسى صفتیدە نوايىگە اېرگىشىپ، تویوق حقیقە اۇزى نىنگى علمی-نظری قرەشلىرىنى بیان قىلىپ، ھر تامانلە معلومات بېرىپ اۇتەدى. بابر تویوقلرىنى ایزچىل و مخصوص اۇرگنىش، يىرىنچىدىن، ادبیاتشناسلىكدەگى كۆپل نظری مسألەلرنىنگ حل اېتىلىشىگە امكان يىرەتەدى. اىكىنچىدىن، تویوقلرى ضمیرىگە سىنگدىرىلگن مېھ عموم بشرى اھمىتگە اېگە بۇلگن غايەلر ياشلر تربىەسىدە دستورالعمل بۇلىپ خدەمت قىلەدى. شونىنگ اوچون اونىنگ مىراثىنى اۇرگنىش ياشلر طبعیتیدە صبر-قناعت، صمیمیت، اېزگولیک، ارادە و مردلیك فضیلتلرىنى اولغەيتیرەدى. اینىقسە، اونىنگ رباعى، قطعە، تویوق، فرد، معما كى ژانرلردە كویلەگن غايەلرى نىنگ ياشلر قلیبگە سىنگىشى آسان دىر. شو سببىدن ھم، شاعر شعریتیدە كىچىك ژانرلرنىنگ اۇرىنى مخصوص تدقیق اېتىش مېھ و كېلگوسى تدقیقاتلردە بونگە علیحدە اعتبار قرەتىش كېرەك بۇلەدى.

شونینگدېک افغانستانده بابر اثرلری کلیاتینی نشر-اېتیش، بابر اثرلریگه سؤزلیگینی یرەتیش، بابر شعریتینی تۆلیق اؤرگنیش، تحلیل قیلش، بدیعیتی و وزیننی انیقلاشگه اؤخسهگن مسألهلر بؤییچه تحقیقات آلیب باریشنی اوزبیک ادبیاتی یلیم جماعهسیگه پیشنهاد قیلهمیز.

مأخذلر

ایشانچ، ذکرالله و کوھکن، محمد عالم. (۱۳۷۴). *اوزبیک ادبیاتی فرهنگی*. میمنه: امیر علیشیر نوایی فرهنگی نشریاتی.

بابر، ظهیرالدین محمد. (۱۳۸۷). *دربیا در گوهر* (دیوان کامل ظهیرالدین محمد بابر). با مقدمه، مقابله و تصحیح شفیقه یارقین، کابل: وزارت اطلاعات و فرهنگ.

لطفی هروی. (۱۳۹۹). *مولانا لطفی هروی دیوانی*. محمد عالم لیب نینگ قیاسی تېکشیری و تنقیدی مقدمه سی ییلن، کابل: سکینه بانو غضنفر کتبخانه سی.

نوایی، علیشیر. (۱۳۷۲). *میزان/لاوزان*. نشرگه تیارلاوچی عبدالله رویین، مزار شریف: امیر علیشیر نوایی فرهنگی انجمنی نینگ ولایتی شوراسی.

نوایی، علیشیر. (۱۳۸۸). *محاکمه اللغتین*. نشرگه تیارلاوچی تاشقین بهایی، کابل: توران مدنی - اجتماعی بنیادی.

Husayniy, A. (1981). *Badoye' us-sanoye'*. Alibek Rustamiy tarjiması. Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti.

Is'hoqov, Y. (2015). *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: Muharrir nashriyoti.

Бобур, З.М. (1971). *Мухтасар*. Нашрга таёрловчи Сайидбек Насанов, Тошкент: фан.

Навоий, А. (2011). *Бадоеъ ул-васат*. 10 жилдлик, 3 жилд, Тошкент: Ғафур Ғулом.

Ҳоҷиаҳмедов, А. (2001). *Шеър санъатларини биласизми?*. Тошкент: Шарқ нашриёти.